

Dr. sc. Nada TOMOVIĆ
Filozofski fakultet Nikšić, Crna Gora
E-mail: nada.tomovic1@gmail.com

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article
UDK/UDC: 94:32:323.2:327(497.6:497.16)"1992/1995" (093)
DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.341>

GRAĐANSKE I REFORMSKE SNAGE U CRNOJ GORI PREMA RATU PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE

Apstrakt: *Cilj ovog rada je da se sagleda, na osnovu raspoloživih izvora uloga demokratskih i građanskih snaga u Crnoj Gori koje su bile protiv slanja crnogorskih rezervista u rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Svakako, ova tema može se analizirati sa više aspekata, društvenog, političkog, nacionalnog, sociološkog, međunarodnog, istorijskog i dr. Naša namjera je bila da ukažemo na najistaknutije, pojedince, grupe intelektualaca, političke organizacije i druga udruženja zagovornike antiratne politike, kako se vlast odnosila prema njima i kako su ponižavani i progonjeni zbog svojih stavova, a sve to u kontekstu tadašnjih društveno-političkih prilika. Otežavajuća okolnost pri pisanju ovog rada bila nam je nemogućnost korišćenja arhivske građe, koja još nije dostupna. Zato su najviše korišćeni izvodi iz tadašnjeg jedinog nezavisnog glasila u Crnoj Gori, Monitora, i lista Liberal, glasila Liberalnog saveza, jer su oni jedino prenosili izvještaje o aktivnostima o antiratnim mitinzima, intervju sa istaknutim intelektualcima, vidovima otpora raznih organizacija i partija. Iako je štampa sekundarni izvor, a kako je već istaknuto, u nemogućnosti korišćenja arhivske građe, ona nam je bila dragocjeno svjedočanstvo.*

Sve do nedavno u Crnoj Gori o ratovima 90-ih skoro da se ništa nije pisalo. Koji su razlozi? To može biti predmet posebnog rada. Ali, moramo konstatovati, da to više nije tako. I u ovom radu korišćeni su izvori iz jedne vrijedne monografije, u kojoj su naučnoj i široj javnosti iznesena mnoge činjenice iz novije crnogorske istorije o kojima se do sada čitalo. Svakako, da se učešće crnogorskih rezervista kako u ratu u Bosni i Hercegovini, tako i Hrvatskoj, ne može opravdati bilo kojim činjenicama, ipak mora se imati u vidu to da je Crna Gora tada bila članica dvočlane federacije (Srbija i Crna Gora) i da je uključena u rat slijedeći upustva Vrhovne vojne komande i političkog vrha iz Beograda. Nažalost, crnogorsko rukovodstvo slijepo je slijedilo tu politiku. Vladajući vrh crnogorske politike u sprezi sa vojnim vrhom obmanjivao je narod pozivajući se na „junačku prošlost”, tradiciju, patrijahalne norme, koje su nalogale da je sramota ne odazvati se vojni poziv za „odbranu domovine”. Progresivne građanske snage crnogorskog društva nijesu mislile tako. Stvoren je širok antiratni pokret, ali, on je ostao u sjenci onih koji su imali vlast u rukama. Ipak,

djelovanje građanskih i reformskih snaga u Crnoj Gori 90-ih godina 20. vijeka ostavilo je neizbrisiv trag u modernoj crnogorskoj istoriji. Osim, što su na razne načine pokušavali da glas razuma pobijedi paralelno su vodili borbu za obnovu državne nezavisnosti. Bila je to teška i iscrpljujuća borba, koja ni danas na pravi način nije priznata. Počinjene greške, ako se uopšte tako mogu nazvati, jer to je preblaga riječ, kasno su prihvaćene od onih koji su bili na čelu političkog vrha Crne Gore. Mnogi, od najglasnijih protivnika učešća Crne Gore u ratom zahvaćenim bivšim jugoslovenskim republikama i nosilaca borbe za obnovu nezavisnosti poput Slavka Perovića potpuno su zaboravljeni.

Ključne riječi: *Bosna i Hercegovina, Crna Gora, rat, rezervisti, mitinzi, građanske snage.*

CIVIL AND REFORM FORCES IN MONTENEGRO TOWARDS THE WAR AGAINST BOSNIA AND HERZEGOVINA

Abstract: *The aim of this paper is to review, based on the available sources, the role of democratic and civic forces in Montenegro which were against sending Montenegrin reservists to war in Croatia and Bosnia and Herzegovina. However, this topic can be analyzed from different aspects, social, political, national, sociological, international, historical, etc. The objective of this study is to highlight the most notable individuals, groups of intellectuals, political organizations, and other associations that advocated for anti-war policies, their treatment by the authorities, and the humiliation and persecution they suffered for their views, all within the social and political context of the time. One of the challenges in writing this paper was the lack of access to archival materials, which are still not available. Consequently, this study relied heavily on the excerpts of the only independent publication in Montenegro at the time, Monitor, and the newspaper Liberal, the publications of the Liberal Alliance, as they reported on anti-war protests, interviews with prominent intellectuals, forms of resistance of various organizations and parties. Although the press is a secondary source, it provided valuable testimony in the absence of archival material.*

Until recently, in Montenegro almost nothing has been written about the 90's wars. What are the reasons? This can be the subject of a separate work. But we must state that this is no longer the case. The sources from a very valuable monograph were used in this paper, the monograph in which the facts about the new Montenegrin history were revealed to the scientific and wider general public - the facts which were kept as a secret until now. However, the participation of Montenegrin reservists both in the war in Bosnia and Herzegovina and in Croatia cannot be justified by any facts. Nevertheless, it should be kept in mind that at that time, Montenegro was a member of a two-member federation (Serbia and Montenegro) and was involved in the war following the instructions of the

Supreme Military Command and the political leadership in Belgrade. Unfortunately, the Montenegrin leadership blindly followed that politic. The ruling elite of the Montenegrin politics in the conjunction with the military elite deceived the people by referring to the "heroic past", tradition, patriarchal norms which dictated that it was a shame not to respond to a military call for "the defense of the homeland". Progressive civic forces in Montenegrin society did not think this way, and a broad anti-war movement was formed, although it remained in the shadow of those who held power in their hands. Nevertheless, the actions of civic and reformist forces in Montenegro in the 1990s have left an indelible mark on modern Montenegrin history. In addition to trying to promote reason and help the voice of justice to win, they simultaneously fought for the restoration of state independence. It was a difficult and exhausting struggle, which is still not acknowledged properly. The committed mistakes, if they can even be called like that, for that is too mild a word, were accepted late by those who were at the head of political top of Montenegro. Many of the most vocal opponents of Montenegro's participation in the war affected former Yugoslav republics and bearers of the fight for the renewal of the independence, like Slavko Perović. were totally forgotten.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, Montenegro, war, reservists, rally, civil forces.*

Uvod

Prije nego što je počeo ubrzani raspad Jugoslavije, nakon održavanja prvih višestraničkih izbora u jugoslovenskim republikama, u Crnoj Gori je od ljeta 1988. godine počelo održavanje mitinga, sa zahtjevima za ostavku *starog* rukovodstva. U januaru 1989. godine pod pritiskom demonstranata, ostavke je podnijelo cjelokupno partijsko i državno rukovodstvo.

Novu političku strukturu, koja je zamijenila *staro* političko rukovodstvo, činili su Momir Bulatović, predsjednik Crne Gore od 1991. do 1998, Milo Đukanović, predsjednik vlade Crne Gore od 1991. do 1998. i predsjednik Republike Crne Gore od 1998. do 2002. i Svetozar Marović, predsjednik Skupštine Crne Gore od 1994. do 2001. godine. Oni će u potpunosti slijediti politiku Beograda u navodnim naporima za očuvanje Jugoslavije i neće iskoristiti pravo koje je predložila Badinterova arbitražna komisija po kojem je bivšim jugoslovenskim republikama priznato pravo na samoopredjeljenje i stvaranje države u granicama federalnih jedinica. Umjesto toga, organizovalo je referendum i dalju političku sudbinu vezalo za opstanak Crne Gore u zajednici sa Srbijom.

Referendum je održan 1. marta 1992. godine, dakle, istog dana kada i u Bosni i Hercegovini. Sama činjenica da je referendum organizovan u roku nešto dužem od nedjelju dana, dovoljno govori o nedemokratskim uslovima. Na pitanje *Da li ste za to da Crna Gora, kao suverena Republika, nastavi da živi u*

zajedničkoj zajednici-Jugoslaviji, potpuno ravnopravno sa drugim republikama koje to budu željele? Od 66,04% potvrđan odgovor je zaokružilo 95,94%.¹

Srbija i Crna Gora, od 27. aprila 1992. u zajedničkoj državi Saveznoj Republici Jugoslaviji, odbile su da priznaju rezultate referendumu u Bosni i Hercegovini, na kome je većina građana (64,31%) odlučila za suverenu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu. Vlasti SRJ su tvrdile da je oko državno-pravnog statusa Bosne i Hercegovine potrebno postići konzenzus svih njenih konstitutivnih naroda (Bošnjaka, Srba, Hrvata) i da je referendum sproveden protivno volji i uz bojkot srpskoga naroda. Kada je izbio rat u Bosni i Hercegovini aprila 1992. godine, srpsko-crnogorsko rukovodstvo stavilo se na stranu bosanskih Srba i njihovih trupa. Od početka rata u Bosni i Hercegovini, Srbija i Crna Gora (SRJ) su politički, oružjem, vojnički i materijalno pomagale vlasti i vojsku Republike srpske, s ciljem da se potpuno odvoji od Bosne i Hercegovine.²

Slanje crnogorskih rezervista na bosanskohercegovačko ratište

Rat u Bosni i Hercegovini koji je trajao od 1992. do 1995. godine imao je refleksije i u Crnoj Gori koja nije bila zahvaćena ratnim operacijama. Ali, posredno ili neposredno Crna Gora bila je uključena u ratne operacije u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Prije svega kroz učešće crnogorskih vojnika u sastavu Jugoslovenske narodne armije (kasnije Vojske Jugoslavije), ali i kroz odlazak dobrovoljaca na pomenuta ratišta. Zvanična crnogorska vlast slijedila je politiku Slobodana Miloševića, tadašnjeg predsjednika dvočlane federacije. Ali, postojale su i one društvene grupe koje su se odupirale takvoj politici i koje su se prije svega zalagale da crnogorska vojska ne ide van granica svoje zemlje. Bile su to prije svega, građanske i reformske snage koje su razvile širok antiratni pokret. Vladajući režim oštro se obračunavao sa političkim neistomišljenicima. Oni su etiketirani kao „domaći izdajnici”. Dok se vodio rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, građanske i reformske snage u Crnoj Gori pokrenule su ideju obnove crnogorske nezavisnosti. Nosioce te ideje tadašnja crnogorska vlast proglasila je „separatistima”. Tako su od 1992. godine reformske i građanske snage u Crnoj Gori vodile su istovremeno političku bitku za povraćaj crnogorskih vojnika i sprovođenje ideje za obnovu nezavisnosti.

Jula i avgusta 1991. godine sa područja Crne Gore sprovedena je mobilizacija rezervnog sastava pripadnika JNA. Ove jedinice su u noći između 20. i 21. septembra 1991. godine prešle u istočnu Hercegovinu. Bilo je rezervista koji su odbili da idu na ratište. Navešćemo nekoliko odlomaka iz *Dnevnika*

¹ Živko Andrijašević i Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica 2006, 487-488.

² Šerbo Rastoder i Novak Adžić, *Uloga Crne Gore u ratovima devedesetih: „od dosljednog ratnika do (ne)voljnog saveznika“*, Akcija za ljudska prava-
hracation.org/wp.content/uploads/2021/5.(pristupljeno 21.10.2022).

jednog rezerviste koji je objavio *Monitor*³: „...Pada odluka da naš starješina ode u Štab i utvrdi ide li se van Crne Gore, ili ne. Ako se ide, da svi položimo oružje i vratimo se kući. Tako je i bilo. U štabu su mi rekli da se ide negdje prema Nevesinju.... Kamioni se užurbano tovare opremom, formiraju kolonu. Očekuje se pokret. Ali-bez nas. Od 21 vojnika kući se vratilo 18. U drugim jedinicima je slično. Po mojoj procjeni, kući se vratilo 60% rezervista iz te brigade. (Kasnije saznajem da su se mnogi ponovo vratili. Valjda je pritisak porodice i javnosti bio isuviše veliki). Kamioni su parkirani na istom mjestu....Prije neki dan saznajem da se nama koji smo i dalje ostali kućama u lične kartone upisali krupnim slovima „Dezserter“.⁴ Odbijanja rezervista da idu na ratište bilo je i drugim crnogorskim gradovima. Zvanično glasilo crnogorske vlasti *Pobjeda* sa osudom i velikom dozom ironije osudila je okupljanje naroda na trgu Ivana Milutinovića u Podgorici 17. jula 1991. godini koji je pružio podršku rezervistima koji su odbili ići na ratište. Na skupu su odjekivali poklici „Danas je hrabrost ne ići u rat“. Komentar ovog glasila je bio: „Otkad je svijeta i vijeka dezserteri nijesu proglašavani junacima“⁵.

Veliki dio rezervista poslije provedenih četiri mjeseca na dubrovačkom i hercegovačkom ratištu dobili su manji odmor. Kada su upućeni novi pozivi iz komande Podgoričkog korpusa pripadnicima brigada „Sava Kovačević“ i „Veljko Vlahović“ većina je odbila iste. Na zborišta kraj Podgorice i Nikšića oficiri su bili izloženi osudama. „Sa vama i tamo gdje smo jednom bili-nikad više“. Najčešće su govorili rezervisti. „Zovite tatine i mamine sinove i one čiji su kartoni sklonjeni iz vojne evidencije“, govorili su jedni. „Ići ćemo na granice Crne Gore i pet godina ako treba, ali tamo gdje ste naumili nikako“. Kada su komandanti shvatili da se od pridošlih teritorijalaca ne može formirati ni par vodova, a ne dvije brigade, i to prenijeli komandi korpusa, uslijedila je naredba: „Drugovi, idite kućama. Ovo je bila greška što smo vas zvali, ali nemojte se narednih dana udaljavati od kuća.“ Ubrzo poslije toga uslijedio je poziv preko Radija i Televizije Crne Gore za prikupljanje dobrovoljaca kao neko novo iznuđeno rešenje.⁶

Odnos vlasti prema političkim neistomišljenicima

Režimska *Pobjeda* oštro je osudila čin dezserterstva 100 Muslimana rezervnog sastava u Ravnoj Rijeci kod Bijelog Polja. Naime oni su izjavili da Crna Gora nije napadnuta, niti je ugrožena sloboda njenog stanovništva i da oni ne žele da se bore van njenih granica i da je pjevanje nacionalističkih pjesama vojnika i starješina sa bradom udar na njihova nacionalna osjećanja. *Pobjeda* je okarakterisala ovaj čin na sledećim riječima: „U stroju su ostali patrioti. Ko

³ *Monitor*, jedini tadašnji crnogorski opozicioni nedjeljnik

⁴ Nebojša Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012, 33.

⁵ *Pobjeda*, 19. jul 1991, 3.

⁶ Radoje S. Petrović, „Svemtu dođe kraj“, *Monitor*, petak, 10. april 1992, 10.

položi oružje, kada je ugrožena zemlja ima svuda na svijetu samo jedno ime-izdajnik...”⁷

Crnogorski nedjeljnik *Monitor*, čiji su osnivači bili univerzitetski profesor Miodrag Perović i privrednik Stanislav Čano Koprivica⁸, oštro je osuđivao odlazak ne samo rezervista, već i raznih paravojnih formacija u Bosnu i Hercegovinu i dubrovačko ratište. Da je *Monitor* bio oštar kritičar poteza tadašnje crnogorske vlasti znalo se i van granica Crne Gore. Redakciji ovoga lista obraćali su se brojni građani i mirovna udruženja Čapljine i Mostara, da se nešto preduzme kako se navodi „da više crnogorske kaznene ekspedicije više ne bi upadale u njihova dvorišta”. Željko Ivanović, novinar *Monitora* tada je između ostalog napisao: „Bili su to oni trenuci stida koji nikako da prođu pa čovjek poželi da, jednostavno, propadne, da ga nema. A naš predsjednik...Ne trepnuvši, britko odgovara. „Crna Gora nije u ratu”. Ko će sutra objasniti Crnogorcima, zašto, bez pomoći Armije, a sa pasošima, neće moći dalje od granica svoje republike. Osim kod „onih koji to žele”. Treba se bojati tabli na kojima će ispred Dubrovnika, Mostara, Sarajeva...pisati, „Zabranjen ulazak Crnogorcima”. Ili se treba nadati da će nam komšije, sutra, sve to zaboraviti i hrišćanski oprostiti. „Jer nijesmo svjesni šta činimo”. A oni koji su, ipak, svjesni neka kleknu. Ovoga puta ne pred Silom već pred istinom.”⁹ U *Monitoru* se skoro u svakom broju pisalo zloglasnom Čeku Dačeviću, samozvanom četničkom vojvodi iz Pljevalja koji je zastrašivao muslimansko stanovništvo da napušta ovaj kraj, a bio je organizator slanja paravojnih jedinica u Bosnu koje su imale zadatak da vrše etničko čišćenje. Posebnu pažnju zavređuje jedna konstatacija iznijeta u *Monitoru* avgusta 1992. godine da su crnogorska vlast, a samim tim i policija prinuđene da tolerišu paravojske za račun JA u Bosni i kao „živo meso” služe ispunjenju ciljeva onih koji u tom ratu „ne učestvuju”. Crnogorske vlasti su znale da se Dačević hvalio da na frontu ima 2.000-3.000 ljudi i da ga je Vojislav Šešelj unaprijedio u čin majora, ali po tom pitanju nisu se ni oglašavali a kamoli osuđivali njegovo djelovanje.¹⁰ *Glas Monitora*, bio je i glas najprogresivnijih snaga crnogorskog društva koje su preko ovoga lista iznosile svoje stavove i osude crnogorske politike prema ratu u svom susjedstvu. Novinari *Monitora* jedini su objektivno izvještavali i sa antiratnih skupova koje su organizovale opozicione partije, nevladine organizacije, razna udruženja, zatim izjave istaknutnih javnih ličnosti koje su osuđivale indirektno učešće Crne Gore kako u ratu Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini. Zato je ovo glasilo bilo izloženo raznim sabotazama, čak i bacanje bombi na redakciju listu, potpunu finansijsku zavisnost od novčanih priloga privrednika koji su dijelili progresivne stavove ove novinske kuće. Posebno se mora pomenuti ime Stanislava Čana Koprivice, direktora tada najmoćnijeg crnogorskog preduzeća *Monteksa*.

⁷ R. Perišić, „Dezertiralo 100 Muslimana“, *Pobjeda*, 10. jul 1991.

⁸ Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore*, knj. 2, 666.

⁹ Željko Ivanović, „Odgovor“, *Monitor*, 17. april 1992, 7.

¹⁰ R. Stojanović, N. Novović, „Optimizam iz očaja“, *Monitor*, 7. avgust 1992. 6-7.

U Crnoj Gori se jedan dio političkih subjekata jasno izrazio protiv rata, zalažući se za mir, te su istaknute javne ličnosti držale mitinge za mir i protestovali protiv ratnih priprema, jer su smatrali da je hrabrost odbiti pozive za mobilizaciju.¹¹

Protiv ratne mobilizacije, antihrvatske i antimuslimanske medijske hajke, koja se sprovodila u Crnoj Gori, prkosno je reagovao poznati crnogorski književnik Jevrem Brković, koji je osudo vlast u Crnoj Gori i vođstvo JNA, koje je poslalo vojnike i rezerviste iz Crne Gore 20/21. septembra 1991. u Bosnu i Hercegovinu, da preduzimaju ratna dejstva protiv hercegovačkih Muslimana i Hrvata i koji su se tamo neratnički ponašali. Brković je morao napustiti Crnu Goru poslije objavljenog teksta pod naslovom *Nijesu to Crnogorci-Pismo izvinjenja hercegovačkim i Hrvatima i Muslimanima u Slobodnoj Dalmaciji*, iz Splita 24. septembra 1991. godine.¹² Kasnije to pismo Brković objavio u knjizi *Prljavi rat*. Između ostalog on piše: „... Braćo hercegovački Hrvati i Muslimani, ovo nije žalopojno okajavanje Crne Gore, koje više nema, već vapaj i glas izvinjenja vama i vašoj djeci, koje ovih dana, paranoičnim ratnim pokličima, nevojničkim postupcima, oponašajući drumske razbojnike i pijanu hajdučiju, uznemiriše, povrijediše i okupiraše nekavi crnogorski rezervisti, u stvari „banda razularenih razbojnika iz Crne Gore”, kako ih narod Zapadne Hercegovine s pravom naziva u jednoj televizijskoj emisiji kasnih ponoćnih sati”¹³. „...Braćo hercegovački Muslimani i Hrvati, znajte da te pijane, bradate i raspojasane protuve u vojničkim uniformama nijesu Crnogorci, nego duhovni potomci zloglasnog četničkog vojvode Pavla Đurišića...”¹⁴

Brković je napisao i pjesmu pod nazivom *Sarajevo gori*. Navešćemo prva dva stiha od ove pjesme :

„Palikuće Sarajevo pale,
Nebo nad gradom plamti.
Sve su kazaljke stale
Teku pakleni sati

Ako nad Bosnom jesi,
Bože usliši moga plača:
Spasi Sarajevo, udesi
Da dobra raja nadjača”!

Književnik Milorad Popović, uputio je otvoreno pismo tadašnjem predsjedniku Crne Gore Momiru Bulatoviću, u kome je između ostalog napisao: „Gospodine Bulatoviću, Vi kao predsjednik-još uvijek Republike Crne Gore, svakako znate, da nam Hrvati i hercegovački Muslimani, nijesu uzeli ni gradove,

¹¹ Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017, od prevrata do NATO pakta knj. I*, Daily Press- Vijesti, Podgorica 2020, 374.

¹² *Ibidem*, 378.

¹³ Jevrem Brković, *Prljavi rat*, Duks, Podgorica 2003, 37

¹⁴ *Ibidem*, 38-39.

ni svetišta, ni zemlju, ni gore, ni vode, kao i da sadašnje granice između jugoslovenskih država nasilno nemoguće mijenjati. Stoga će rukovodstvo na čijem ste čelu snositi svu odgovornost za pojedinačne i za opštu tragediju koja će zadesiti crnogorski narod i sve građane Crne Gore. Elem, vaše pristalice nijeste naoružavali za ovaj besmisleni rat protiv drugih naroda već i za Vartolomejsku noć u kojoj će biti likvidirani vaši politički neistomišljenici...”¹⁵ Na Milorada Popovića, koji je inače bio član crnogorskog P.E.N. centra, zbog njegovih javno iznošenih veoma kritičnih stavova protiv politike tadašnjeg crnogorskog rukovodstva ispaljeno je pet hitaca, i to na javnom mjestu¹⁶.

Formiranje progresivnih antiratnih političkih partija, udruženja i organizacija

Protiv ratnohuškačke politike vlasti ustale su građanske snage koje su apelovale da se očuva mir. Njih su činile pretežno partije, udruženi individualci koji su 1990. ušli u savez reformskih snaga Crne Gore. Savez reformskih snaga činili su: Socijalistička partija (predsjednik prof. dr. Ljubiša Stanković), Liberalni savez Crne Gore (predsjednik Izvršnog odbora Slavko Perović), Partija socijalista Crne Gore (predsjednik Žarko Rakčević), Nezavisna organizacija komunista (predsjednik Mićo Orlandić), Stranka nacionalne ravnopravnosti (predsjednik Džavid Šabović), Socijaldemokratska stranka (Predsjednik dr. Vidak Vujačić) i Demokratska alternativa (predsjednik Izvršnog odbora Miodrag Perović).¹⁷

U Titogradu je 11. jula 1991. godine formiran Građanski odbor za mir na inicijativu pojedinaca, kao i sledećih političkih organizacija i udruženja: Jugoslovenske narodne stranke, Socijalističke partije, Partije socijalista, Sosijaldemokratske stranke Crne Gore, Nezavisne organizacije komunista Crne Gore, Demokratske alternative, Stidentskog foruma, Vijeća Evropskog pokreta za Jugoslaviju, Crnogorskog vijeća Evropskog pokreta i UJDIJ-a. Cilj stvaranja ovog pokreta je bi oda se nizom konkretnih akacija pokuša uticati na suzbijanje destruktivnih procesa prevashodno u Crnoj Gori, a zatim i Jugoslaviji. Početak javnog angažmana Građanskog pokreta za mir bio je Antiratni protesni skup u Podgorici 17. jula 1991. godine¹⁸. U *Apelu za mir* svim građanima Crne Gore i Jugoslavije naglašeno je da nije hrabrost ići rat i ubijati one druge-Srbe, Hrvate, Crnogorce, Muslimane, Albance... Herojstvo je odbaciti oružje i izložiti se svim bespoštednim pritiscima zahuktalog nacionalnog totalitarizma.¹⁹ Građanski odbor za mir održao je mitinge u skoro svim crnogorskim gradovima koji su bili

¹⁵ N. Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, 147.

¹⁶ *Ibidem*, 148.

¹⁷ Igor Radulović, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, publikacija, udieuroclio.edu.rs/wp-content/uploads/2021/07/Antiratne-inicijative-Crne-Gore-pdf(pristupljeno 30. XI 2022).

¹⁸ N. Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, 41.

¹⁹ *Ibidem*, 48.

izuzetno brojni. Bili su u kontaktu sa svim sličnim mirovnim organizacijama i odborima formiranim sa istim ciljem širom bivše Jugoslavije²⁰.

Crnogorski P.E.N. centar i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, 24. septembra 1991. godine uputili su *Apel omladini i građanima Crne Gore* u kome se između ostalog navodi: „Građani Crne Gore, otvorite oči i skinite masku laži koju su vam nabili na glavu crnogorsko Predsjedništvo i rukovodstvo Armije...! Zahtijevajte da se vrate i demobilišu trupe poslate u Hercegovinu i one iz Boke namjenjene ratu u sa Hrvatskom. Crnogorci nikad nisu ratovali protiv nekog bratskog naroda Jugoslavije. Zar nije već dosta sramote za sve nas što su one u Hercegovini dočekane kao neprijateljske i okupacijske.”²¹

Crnogorski P.E.N. centar je 16. maja 1992. godine izdao i Rezoluciju o ratu Bosni i Hercegovini. Zbog njenog značaja navšemo je u cjelosti jer odslikava stav progresivnog dijela crnogorskog društva prema ratu u Bosni i Hercegovini.

„Zaprepašćeni surovim prizorima bratoubilačkog rata u Bosni i Hercegovini, članovi Crnogorskog P. E. N. Centra, okupljeni na godišnjoj skupštini 16. maja 1992. godine na Cetinju, osuđuju neviđeno nasilje nad civilnim stanovništvom, uništavanje kulturno-istorijskih spomenika, razaranje privrednih objekata i svih materijalnih dobara i razbijanje zajedničkog života nacionalnih i vjerskih zajednica. Osuđujemo svaki nacionalni šovinizam, a posebno velikosrpske ekspanzionističke centre moći i njihove vojne i paravojne snage koje su izazvale krvoproliće da bi Bosnu i Hercegovinu pripremili za diobu sa drugim učesnicima ratnog požara. Veliku istorijsku odgovornost za sadašnju tragediju naroda Bosne i Hercegovine snose intelektualci, umjetnici i naučnici koji su se stavili u službu anahrone i neljudske ideje.

Apelujemo na domaću i svjetsku javnost da bezrezervno osudi neviđene zločine i da energično traži od međunarodnih centara moći da efikasno stanu na put sadašnjem bezumlju i haosu. Rat u bivšoj Jugoslaviji nije samo tragedija naroda koji žive ovdje već i opasnost za Evropu i cijeli civilizovani svijet.”²²

Crnogorske reformske i građanske snage koje su se borile protiv slanja crnogorskih rezervista u Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu podržao je i princ Nikola Petrović-Njegoš koji se iz Pariza obratio građanima Crne Gore. On je istakao da Crnogorcima rat u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj ili bilo gdje u Jugoslaviji, nije njihov rat. Dalje on ističe: „U Evropi se već čuju vijesti o tome da Crnogorci izazivaju nered u Bosni i jurišaju na Dubrovnik. Ako su vijesti o ovakvim neobjašnjivim pohodima tačne, onda se plašim da će ova generacija Crnogoraca ne samo uzalud iskrvariti, već i osramotiti slavnu prošlost svoje države...”²³

Grupa od oko četrdeset profesora Univerziteta „Veljko Vlahović” obratila se javnosti sa saopštenjem u kome se ograđuju od kontraverznih

²⁰ N. Nikčević, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, 103.

²¹ *Ibidem*, 129

²² *Ibidem*, 234.

²³ *Ibidem*, 144; Vidi opširnije: Nikola Petrović Njegoš, „Poziv za mir Jugoslovenskim narodima“, *Monitor*, 11. oktobar 1991.

političkih stavova svog kolege dr Branka Kostića, tadašnjeg potpredsjednika kakao kažu „nepostojećeg” Predsjedništva države. Oni su oštro osudili slanje na ratište studenata i profesora. Ubijedeni da je nastavak sukoba u interesu samo neodgovornih avanturista i ratnih profitera, podržavamo sve inicijative za obustavljanje rata i nalaženje kompromisnog rešenja, kaže se na karaju poruke dijela profesora Univerziteta u Titogradu.²⁴

Parlamentarne političke partije u Crnoj Gori, koje su se zalagale za suverenu Crnu Goru (Liberalni Savez Crne Gore i Socijal Demokratska Partija- od polovine 1993) tokom rata u Bosni i Hercegovini bile su protiv promjena granica i zalagale su se za opstanak Bosne i Hercegovine kao međunarodno priznate države, za okončanje rata u njoj i bile su protiv režima na Palama i ratnih operacija bosanskih Srba. Takođe, te partije su bile protiv pretenzija Hrvatske na Bosnu i Hercegovinu, odnosno, plana da se ona podijeli kao država između Srbije i Hrvatske, saglasno dogovoru Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu (marta 1991).²⁵

Primarni pokretač antiratnog pokreta bio je Liberalni savez Crne Gore, koji će oko sebe okupiti mnoge aktiviste. Predvođen Slavkom Perovićem, Liberalni savez će tokom 90-ih godina postati simbol antiratne politike na prostoru Crne Gore.

LSCG je kao član koalicije Saveza reformskih snaga za Crnu Goru predložio predsjedniku Skupštine Crne Gore prof. dr. Ristu Vukčeviću da u dnevni red Skupštine, zakazane za 14. novembar 1991. godine, uvrsti u dnevni red posebne tačke i to 1. donošenje odluke o opozivu dr Branka Kostića iz Predsjedništva SFRJ; 2. usvajanje deklaracije o suverenosti Crne Gore; 3. proglašenje neutralnosti Crne Gore u odnosu na rat koji se vodi u Jugoslaviji. Vladajuća većina u Skupštini odbila je ove zahtjeve LSCG.²⁶

Protiv liberala je vođena oštra i prljava kampanja. Optuživani su da su u sprezi sa muslimanskim življem, i da rade protiv interesa srpskog naroda u Crnoj Gori.²⁷ Plasirane su glasine da spremaju 9.000 Crnogoraca Tuđmanu, da navodno „ljube šahovnicu”, u mnogim gradovima zabranjivani su im antiratni mitinzi, posebno na sjeveru Crne Gore. Na put su im stavljane barikade od balvana da ne mogu proću do Bijelog Polja i Berana.²⁸ Osim što su vodili oštru kampanju protiv slanja crnogorskih rezervista, oni su paralelno vodili borbu za obnovu nezavisnosti Crne Gore. Osim Slavka Perovića, koji je imao vodeću ulogu u Liberalnom savezu, djelovali su mnogi istaknuti crnogorski intelektualci. Liberali su pokrenuli prvi opozicioni list u Crnoj Gori, *Liberal*. Ovaj list objavljivao je veoma oštre kritike na račun tadašnjih kako crnogorskih tako i saveznih vlasti, osuđivao medijsko izjašnjavanje TV Crne Gore i zvaničnog

²⁴ *Ibidem*, 168.

²⁵ Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore, od prevrata do NATO pakta*, knj. 2, 613.

²⁶ *Ibidem*, 577.

²⁷ Dejan Zvicer, „Laža i pralaža“, *Liberal*, 28. novembar 1992, 9.

²⁸ „Javno obraćanje Slavka Perovića, liderima LSCG, članovima i sipatizerima stranke: Izdržite“, *Liberal*, 20. novembar 1992, 1.

političkog glasila lista *Pobjede*, koji su sprovodili ratno-huškačku politiku. Skoro da nije bilo broja, a da u njemu nemaju prilozima o stanju u ratom pogođenoj Bosni i Hercegovini.

Liberali su marta 1993. ušli i u prvu višestranačku Vladu Crne Gore. Imali su dva ministarska mjesta. Bio je to pokušaj liberala da naprave kakav takav zaokret u crnogorskoj politici.²⁹

Liberali su oštro osudili gnusni zločin u Štrpcima kada je iz voza na pruži Beograd-Bar oteto, a kasnije ubijeno 25 ljudi muslimanske nacionalnosti, a da policija u vozu nije ništa preduzela da spriječi taj čin.³⁰ Slučaj u Štrpcima i progon Muslimana iz sela Bukovica kod Pljevalja u Bosnu, naišlo je na oštru osudu građanskih i reformskih snaga u Crnoj Gori, dok su zvanične vlasti ćutale. Povodom toga liberali su se pitali: „Hoće li se uskoro i Momir Bulatović obratiti Muslimanima Crne Gore kao i Vučurović trebinjskim „Ja vam ne garantujem bezbjednost po život i imovinu” ili možda sa „ostajte ovdje, sunce, tuđeg neba”... Možda će u svom maniru mudro ćutati i ispred sebe gledati političko-duhovno i etničko čišćenje Crne Gore.”³¹

Članovi Liberalnog saveza ali i brojni građani Crne Gore pružili su utočište izbjeglicama sa ratom pogođenih područja bivše Jugoslavije. Prema evidenciji Crvenog krsta i izvještajima Komesarijata za izbjeglice, 25. juna 1993. godine u Crnoj Gori je bilo čak 64.244 izbjeglica³². Krajem januara u Crnu Goru je pristiglo preko 2.500 izbjeglica iz istočne Hercegovine, mahom Muslimana/Bošnjaka, usljed etničkog čišćenja. Muslimani/Bošnjaci iz Trebinja i okolnih područja svoj spas pronašli su sklanjajući se u Crnu Goru.³³

Liberali su preko svoga lista slali apele da se narod angažuje u nalaženju smještaja i zaštite izbjeglih Muslimana iz Bosne i Hercegovine, posebno onih iz pograničnih krajeva sa Crnom Gorom. Oni su našli utočište u mnogim crnogorskim gradovima. Tako su dva brata, Rajko i Miško Milošević, inače, članovi Liberalnog saveza u svoj dom primili oko 30 muslimanskih izbjeglica iz Trebinja i podijelili sa njima što su imali. Na Cetinju je u hotelu *Lokanda* organizovano i prikupljanje pomoći za trebinjske izbjeglice. Novinaru, lista *Liberal*, koji ih je intervjuisao rekli su da su odabrali Cetinje, ne kako nekakva „šoferčina” (misli se na Božidara Vučurovića, gradonačelnika Trebinja) kako hoće da prikaže spregu SDA i Liberalnog saveza već što su im Trebinjci savjetovali da su tamo Crna Gora i Crnogorci kakve ih iz priča pamtimo. Dirljiva priča završava se izjavom jednog od njih riječima: „Poslije dvije godine stravičnog mraka pod Lovćenom nas je prvi put toplo ljudsko sunce ogrijalo.”³⁴

²⁹ L.S, „Liberali u vladi!“, *Liberal*, 6. mart 1993, 4.

³⁰ K.M, „Strogo kontrolisani vozovi“, *Liberal*, 6. mart 1993, 10.

³¹ Šeki Radončić, „Voz strave i užasa“, *Liberal*, 6. mart 1993, 12.

³² Šerbo Rastoder, Novak Adžić, *Uloga Crne Gore u ratovima devedesetih: „Od dosljednog ratnika do nevoljnog saveznika”*, Akcija za ljudska prava-hraccation.org/wp.content/uploads/2021/05 (pristupljeno: 29.10.2022).

³³ Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017*, knj. 2, 614.

³⁴ *Liberal*, 20. februar 1993, 7.

Trebinjski Muslimani lijepo su dočekani i u Podgorici, Ulcinju i drugim mjestima. Književnici Jevrem Brković i Mirko Kovač, oštro su osudili proganjanje Muslimana iz Trebinja, pitajući se kakvo je Trebinje sad bez njih. To za njih nije više ono nekadašnje Trebinje.³⁵

Liberalni savez i Socijal Demokratska Partija podržali su sve mirovne planove koje je međunarodna zajednica predložila u cilju prekida rata u Bosni i Hercegovini. LSCG je zastupao stav da je potrebno, kako je isticao njegov predsjednik Slavko Perović, da se „Bosna konstituiše kao suverena i građanska država, a da je Vens-Ovenov plan , od svih loših rješenja koja se nude najmanje loš, kako za Bosnu tako i za njeno okruženje”.³⁶

Crnogorski studenti, često su iznosili svoje stavove o ratu u Bosni i Hercegovini, pišući za *Monitor*, organizujući antiratne skupove ili pak obraćajući se crnogorskim vlastima tražeći izuzeće učešća crnogorskih rezervista na ratišta bivše Jugoslavije. Navešćemo razmišljenje jednog od njih koji je svoj lični stav iznio u članku poslatom *Monitoru*. Između ostalog, on smatra da su za rat u Bosni i Hercegovini krivi Radovan Karadžić i Jugoslovenska Narodna Armija. On je komentirao Karadžićevu izjavu „ne možemo više zajedno”. Naime, on je mišljenja da je u Bosni i Hercegovini, najače živjela ideja jugoslovenstva, i da je na tim prostorima narod uvijek međusobno toleratno živio, bez obzira na nacionalnu i vjersku pripadnost. Veliki krivac po njemu je i JNA koja je bombardovala Sarajevo zajedno sa srpskim ekstremistima. Bilo im je svjedno koga ubijaju. Nije im bilo stalo do Sarajeva i drugih bosanskih gradova. Zatim se on pita. Da li su rat izazvali bosanski Srbi? Odgovor je mo njemu ne. Jer najveći dio Srba koji je ostao u Sarajevu nije želio rat, a od srpskih ekstremista stradali su svih vjera i nacija. Granate ne razlikuju žrtve³⁷.

Na kraju da istaknemo, da je zvanična vlast u Crnoj Gori prema ratu u Bosni i Hercegovini (1992-1995) dominantno slijedila politiku koju je vodio predsjednik Republike Srbije Slobodan Milošević, ali da je postojala i ona „druga Crna Gora” koja je imala smjelih i hrabrih ljudi koji su osuđivali „ludilo” vladajućeg režima, ali nažalost njihove riječi, apeli i nijesu nailazili na razumijevanje onih koji su slijepo sprovodili politiku nametnutu sa strane. Nepravедno bi bilo reći da te reformske i progresivne snage nijesu imale podršku u znatnom dijelu crnogorskog naroda. Najbolji dokaz za to su posjećенost njihovih antirratnih mitinga.

Zaključak

Krupne društveno-političke promjene koje su zahvatile bivše jugoslovenske republike krajem 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog vijeka

³⁵ Jevrem Brković, „Za ovakvu su Crnu Goru krivi Crnogorci“, *Liberal*, 20. mart 1993, 13.

³⁶ Š. Rastoder, N. Adžić, *Moderna istorija Crne Gore*, knj. 2, 624.

³⁷ Aleksandar Vlahović, „Krv nevinog naroda“, *Monitor*, 20. novembar 1992, 4.

nisu mimoišle ni Crnu Goru. Smjena *starog* rukovodstva, formiranje višepartijskog sistema, ekonomska kriza, raspirivanje nacionalnih strasti obilježili su kraj 80-ih godina. Dok su Slovenija, Hrvatska i Bosna i Hercegovina proglasile nezavisnost, Crna Gora se odlučila da ostane u dvočlanjoj federaciji sa Srbijom. Crnogorsko rukovodstvo imalo je svoje predstavnike u svim organima savezne vlasti, ali nije se suprostavilo nijednoj odluci koja se odnosila na direktno miješanje u rat u Bosni i Hercegovini. Otklon od politike Slobodana Miloševića napravljen je sa velikim zakašnjenjem, tek 1997. godine. Svi kasniji pokušaji tadašnjih crnogorskih političkih aktera da „operu ruke” od direktne umiješanosti u surovim događajima nemaju nikakvo političko, pravno ni moralno utemeljenje.

Tadašnja crnogorska vlast ne samo da snosi odgovornost što se nije oduprla vojnom miješanju u ratne sukobe u Bosni i Hercegovini, već i što je nemilosrdno progonila svoje građane koji su su osuđivali takvu politiku. Broj crnogorskih građana koji su slijedili bezumnu politiku svog političkog i partijskog rukovodstva, bio je veliki, ali ne mogu se zanemariti i zaboraviti progresivne snage crnogorskog društva koje su bile uporne i istrajne u pokušajima da glas razuma nadvlada. Građanske i reformske snage formirale su brojne organizacije, partije i pokreti koji su organizovali antiratne mitinge na kojima su zahtijevali povlačenje crnogorskih rezervista sa ratišta u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Osim mitinga, najprogresivniji dio crnogorskog društva svoje antiratne stavove iznosili su pišući za nezavisni nedjeljnik *Monitor* i glasilo Liberalnog saveza *Liberal*. Uređivačka politika ova dva glasila bila je usmjerena da se raširi antiratni pokret u Crnoj Gori i napravi otklon od politike Slobodana Miloševića. Budući da su za *Monitor* pisali najistaknutiji crnogorski intelektualci, na razne načine je sabotiran rad njegovih novinara pa čak su u dva navrata bacane bombe na zgradu gdje je list izlazio.

Doprinos Liberalnog saveza u pokušajima da spriječi slanje crnogorskoj rezervista da ratuju protiv svojih susjeda predstavlja jednu od najsvjetlijih stranica savremene crnogorske istorije. Vatreni govori lidera ove partije, Slavka Perovića, na brojnim mitinzima pamtiće i prepričavati i buduće generacije. Slavkova popularnost naglo je rasla u narodu, a samim tim i broj onih koji su tražili hitno povlačenje Crne Gore iz bilo kakvih vojnih sukoba u okruženju. To je bio razlog da se pokušaju na razne načini zabraniti mitinzi Liberalnog saveza, posebno na sjeveru Crne Gore, u vjerski mješovitim sredinama, a članovi i pristalice ovog saveza etiketirani su kao izdajice.

Iako je crnogorska vlast preko dnevnog lista *Pobjeda* i Radio Televizije Crne Gore (RTV CG) plasirala ideje da je Crna Gora u stanju ratne opasnosti i da je dužnost svakog građanina da se odazove na vojni poziv, jer je to navodno u duhu slavne prošlosti Crnogoraca, broj onih koji se nisu odazivali bio je veliki. I oni su proglašavani izdajnicima i dezerterima. Liberali i druge reformske snage na antiratnim mitinzima nastupali su pak s parolom *Danas je hrabrost ne ići u rat*. Liberalni savez i druge progresivne snage crnogorskog društva organizovale su i prihvatale brojnih muslimanskih izbjeglica iz Hercegovine.

Crna Gora je otvorila tih 90-ih godina izbjeglicama iz svih krajeva bivše Jugoslavije zahvaćenih ratovima. Ali ne smiju se pored tih svijetlih primjera zaboraviti i mnogi progoni izbjeglica i njihova predaja vlastima Republike Srpske poput predaje grupe muslimanskih izbjeglica u Herceg Novom. To je bio slučaj u koji je bila upućena crnogorska vlast ali ne i progresivni dio crnogorskog društva.

Summary

The major socio-political changes which affected the former Yugoslav republics at the end of 80s and the beginning of 90s of the last century did not bypass the Montenegro. The replacement of the old leadership, the formation of the multi-party system, economic crisis, and inflaming of national passions characterized the end of the 1980s. While Slovenia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina declared independence, Montenegro decided to remain in a two-member federation with Serbia. The Montenegrin leadership had its representatives in all federal government bodies, but did not oppose any decision that involved direct intervention in the civil war in Bosnia and Herzegovina. The departure from Slobodan Milošević's politics was made with significant delay, only in 1997. All subsequent attempts by Montenegrin political actors of that time to "wash their hands" of direct involvement in the brutal events have no political, legal, or moral foundation. Montenegrin government at that time does not only bear responsibility for not resisting the military involvement in the war conflicts in Bosnia and Herzegovina, it also bears responsibility for merciless persecution of its citizens who condemned that kind of politics. The number of Montenegrin citizens that followed that mindless policy of their political and party leadership was large, but the progressive Montenegrin forces that were persistent and persevering in the attempts that the voice of reason prevails cannot be ignored or forgotten. Civic and reformist forces formed numerous organizations, parties, and movements that organized anti-war rallies demanding the withdrawal of Montenegrin reservists from the battlefields in Croatia and Bosnia and Herzegovina. Apart from rallies, the most progressive part of Montenegrin society expressed their anti-war views through writing for the independent weekly newspaper Monitor and the publication and the newspaper of Liberal Alliance, Liberal. The editorial policy of these two publications was aimed at expanding the anti-war movement in Montenegro and making a break from Slobodan Milošević's policies. Since the most prominent Montenegrin intellectuals wrote for the Monitor, the work of its journalists was sabotaged in various ways, and even bombs were thrown twice at the building where the newspaper was published.

The contribution of the Liberal Alliance in the attempts to prevent Montenegrin reservists from being sent to war against their neighbors represents one of the brightest pages of the modern Montenegrin history. A rousing speech

performed by the leader of this party, Slavko Perović, on different rallies will be remembered and retold by future generations. Slavko's popularity grew rapidly among the people, and thus the number of those who demanded immediate withdrawal of Montenegro from any military conflicts in the area. That was the reason for the attempts to stop the rallies of the Liberal Association, especially at the north of Montenegro, in the religiously mixed areas. The members and supporters of this alliance were labeled as traitors.

Although the Montenegrin government, through the daily newspaper *Pobjeda* and Radio Television of Montenegro (RTV CG), promoted the idea that Montenegro was in a state of war danger and that it was the duty of every citizen to respond to the military call because it was supposedly in the spirit of the glorious past of the Montenegrins, the number of those who did not respond was significant. They were also labeled as traitors and deserters. Liberals and other reformist forces at anti-war rallies campaigned with the slogan "Today, courage means not going to war." The Liberal Alliance and other progressive forces of Montenegrin society also organized and accepted numerous Muslim refugees from Herzegovina.

In the 1990s, Montenegro opened its doors to refugees from all parts of the former Yugoslavia affected by the wars. But alongside these bright examples, one should not forget the many persecutions of refugees and their surrender to the authorities of Republika Srpska, such as the surrender of a group of Muslim refugees in Herceg Novi. This was a case in which the Montenegrin government was involved, but not the progressive part of Montenegrin society.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Novine/Newspapers:

1. *Liberal*.
2. *Monitor*.
3. *Pobjeda*.

Knjige/Books:

1. Brković Jevrem, *Prljavi rat*, Duks, Podgorica 2003.
2. Nikčević Nebojša, *Antiratni pokret u Crnoj Gori 91-92*, Matica crnogorska, Podgorica 2012.
3. Rastoder Šerbo i Adžić Novak, *Moderna istorija Crne Gore 1988-2017, od prevrata do NATO pakta*, knj-1-3, Daily Press-Vijesti, Podgorica 2020.

Članci/Articles:

1. Radulović Igor, *Antiratni pokret u Crnoj Gori*, publikacija,ud.euroclio,edu.rs/wp-content/uploads/2021/Antiratne-inicijative-Crne-Gore-pdf.
2. Rastoder Šerbo i Adžić Novak, *Uloga Crne Gore u ratovima devedesetih „Od dosljednog ratnika do nevoljnog saveznika”*, Akcija za ljudska prava-hracation.org/wp-content/uploads/2021/5.